

Trasa "A" - południowa część miasta

1. Tablica upamiętniająca czyny i bohaterską śmierć rotmistrza Witolda Pileckiego (1901-1948), usytuowana na Skwerze Bohaterów Polski Podziemnej (ul. Piłsudskiego, róg ul. Warszawskiej)

Rotmistrz Witold Pilecki, żołnierz AK, w 1940 r. pod przybranym nazwiskiem, dobrowolnie i celowo poddał się aresztowaniu i zesłaniu do Auschwitz, gdzie zorganizował obozową organizację konspiracyjną. Posługując się skonstruowaną w obozie radiostacją przekazywał do Londynu pierwsze relacje o obozie. Po ucieczce z obozu w 1943 r. nadal pracował w podziemiu. Walczył w Powstaniu Warszawskim, po pobycie w oflagu trafił do 2. Korpusu Polskiego we Włoszech. Wróciwszy do kraju organizował antykomunistyczne podziemie. Aresztowany w 1947 r., został skazany pod zarzutem szpiegostwa na śmierci. Został stracony w 1948 r.

2. Dom Kalksteina, ul. Warszawska 21, róg ul. Grudowskiej

W domu tym mieszkała harcmistrzyni Aleksandra Rogowska, w której mieszkaniu w październiku 1939 r. odbyła się uroczystość złożenia przysięgi na dochowanie tajemnicy przez grupę przedwojennych harcererek. Od tej chwili rozpoczęło działalność podziemne harcerstwo żeńskie w Milanówku. Dom wybudowano w 1913 r., a rozbudowano w 1926 r.

3. Willa „Stefania” , ul. Fiderkiewicza 16 (w latach wojny ul. Grudowska 6)

Po Powstaniu Warszawskim - miejsce narad cywilnych władz Polskiego Państwa Podziemnego. W willi pod przewodnictwem wicepremiera Stanisława Jankowskiego obradowała Krajowa Rada Ministrów; odbywały się posiedzenia Rady Jedności Narodowej z udziałem takich polityków, jak Kazimierz Pużak, Kazimierz Bagiński, Antoni Pajdak, Adam Bień, Stefan Korboński,

komendant główny AK gen. Leopold Okulicki "Niedźwiadek" (kilkakrotnie nocował w tym domu), bywał też emisariusz rządu londyńskiego Jan Nowak-Jeziorański.

W części parteru i na werandzie mieściła się kawiarenka „U Aktorek”, prowadzona przez aktorki i śpiewaczki m.in. przez Ewę Bonacką, Ewę Kuninę, Barbarę Kostrzewską, Annę Borey oraz Krystynę Minkiewicz, siostrę Władysława Minkiewicza, przedwojennego dyplomaty, który był właścicielem willi. Minkiewicz był zastępcą Wydziału Ogólnego Delegatury Rządu, referentem ds. bezpieczeństwa i kontaktów z Radą Jedności Narodowej i zarazem sekretarzem Romana Knolla, dyrektora departamentu spraw zagranicznych, który zamieszkał w Milanówku w willi „Pod Matką Boską”. W willi znajdował się punkt kontaktowy głównie dla artystów, którzy po opuszczeniu stolicy trafiali do Milanówka.

Występy artystyczne były przykrywką dla spotkań polityków. W tym czasie Milanówek zyskał miano Małego Londynu. Natomiast Adam Bień – I z-ca Delegata Rządu RP na Kraj, od maja 1944 pierwszy zastępca wicepremiera - w swoich wspomnieniach⁷ zanotował "Na ulicach tłok (...) Milanówek jest stolicą Polski". W pewnym okresie przez Milanówek, który stał się centrum konspiracji cywilnej, przewinęło się ok. 50-60 tys. osób.

Willi została wybudowana w 1911 r.

Dla upamiętnienia tych wydarzeń przy wejściu na posesję umieszczono w 2002 r. okolicznościową tablicę.

*W tym domu
po Powstaniu Warszawskim
odbywały się narady cywilnych władz
Polskiego Państwa Podziemnego
z udziałem dowódcy Armii Krajowej
gen. Leopolda Okulickiego „Niedźwiadka”
a kawiarnia „U AKTOREK” spełniała funkcję
punktu kontaktowego działaczy konspiracji.
Dla upamiętnienia 60-lecia czasu,
gdy nasze miasto pełniło rolę stolicy Polski
w 65 rocznicę utworzenia Polskiego Państwa Podziemnego
Środowisko „Mielizna” ŚZŻAK
Burmistrz, Rada Miasta,
Społeczeństwo Milanówka
27.09.2004 r.*

[Uwaga, elementem tablicy jest również symboliczna kotwica.]

4. Willa „Alfa”, ul. Fiderkiewicza 11 (dawniej ul. Żwirowa)

We wrześniu 1939 r. ceniony milanowski lekarz i społecznik, przedwojenny działacz KPP (Komunistyczna Partia Polska), dr Alfred Fiderkiewicz po pierwszych bombardowaniach utworzył w swojej willi mały szpital. Później w domu tym mieścił się punkt kontaktowy działaczy komunistycznych skupionych w ugrupowaniu „Proletariusz”. Przez pewien czas przebywał tu także przywódca Polskiej Partii Robotniczej Marcei Nowotko. Dr Fiderkiewicz aresztowany w 1943 r. przez Niemców trafił do obozu w Oświęcimiu, gdzie przebywał do 1945 r.

Willę wybudowano w 1931 r.

5. Willa „Marysia”, ul. Fiderkiewicza 12

W willi w mieszkaniu Brunona Wasilewskiego działała w czasie okupacji tajna podchorążówka AK, w której jednym z wykładowców był por. Mściśław Thommée (1917-1986), bratanek gen Wiktora Thommée, dowódcy obrony Modlina w 1939 r. W październiku 1944 został odznaczony przez Głównego Komendanta AK Krzyżem Walecznych, pośmiertnie – Krzyżem AK i Krzyżem Partyzanckim.

Willę wybudowano w 1913 r.

6. Willa „Perełka”, ul. Grudowska 12

W 1939 r. w willi utworzono punkt sanitarny, z którego korzystali w czasie przemarszu przez Milanówek ranni żołnierze polscy. W sierpniu 1944 r. powstał tu szpital dla ok. 100 rannych przewiezionych z Warszawy i pruszkowskiego obozu przejściowego „Dulag 121”. Szpital, którym kierowała Zofia Kiełbasińska, czynny był do lutego 1945 r. Chorymi zajmowało się ok. 60 osób personelu, którego większość stanowili dziewczęta i chłopcy - żołnierze AK i harcerze z "Mielizny". Willę wybudowano w 1911 r.

7. Willa „Marysia”, ul. Prosta 13

Po Powstaniu – jeszcze przed powojenną przebudową willi - mieścił się tu szpital położniczy, którym kierował dr Edward Fitkau. Była to filia Kliniki Ginekologiczno-Położniczej przy pl. Starynkiewicza w Warszawie. Znalazło w nim pomoc 20 położnic, 20 matek i niemowląt. Personel, który zajmował się chorymi, liczył ok. 15 osób. Willę wybudowano po 1945 r.

8. Willa „Nasza”, ul. Prosta 18

Po Powstaniu Warszawskim również i tu odbywało się wiele ważnych posiedzeń Delegatury Rządu, Rady Jedności Narodowej, Krajowej Rady Ministrów i stronnictw politycznych. Na tajne zebrania mieszkanie swoje udostępnił państwo Strumiłłowie. Przywódcy Polskiego Państwa Podziemnego spotykali się tu od października 1944 r. W Milanówku kierownictwo Polski Podziemnej podjęło ostateczną decyzję ujawnienia się przed władzami sowieckimi. Po tej decyzji udano się do Pruszkowa, do znajdującej się tam siedziby ekspozytury NKWD, przyjmując zaproszenie na rozmowy z władzami sowieckimi z pełną gwarancją nietykalności. 27 marca 1945 r., po pierwszym dniu rozmów z gen. Iwanem Sierowem (występującym pod pseudonimem "gen. Iwanow"), część delegacji polskiej z Jankowskim i Okulickim aresztowano i wysłano samolotem do Moskwy. Następnego dnia w podobny sposób postąpiono z pozostałą częścią delegacji. W dniach 18-21 czerwca 1945 r. odbył się w Moskwie niezwykle dramatyczny proces, szczegółowo zainscenizowany przez Stalina, zwany procesem "szesnastu". Celem procesu było skompromitowanie w oczach Ameryki i Wielkiej Brytanii kierownictwa Polski Podziemnej i Polaków sprzeciwiających się narzuceniu dominacji sowieckiej. Wszystkich skazano na kary wieloletniego pobytu w więzieniach. Kilku zwolniono niezwłocznie. Niektórzy, jak Bień, przeżyli i po odbyciu części "kary" wrócili do kraju, inni - jak Stanisław Jasiukiewicz - zginęli w nieznanych okolicznościach, gen. Leopold Okulicki - 24 grudnia 1946 r., a Jan Stanisław Jankowski - 13 marca 1953 r.⁸ Willę wybudowano w 1911 r.

9. Willa, ul. Dębowa 5

1 listopada 1941 r. o godz. 16.00 w parterowej oficynie, w której mieściło się jednoizbowe mieszkanie Lecha Michalskiego ps. „Skierski”, odbyło się zaprzysiężenie nowo zwerbowanych żołnierzy 7-osobowej sekcji Narodowej Organizacji Wojskowej (NOW). W tej historycznej sekcji znaleźli się: Czesław Reut-Żeromski, Ryszard Witkowski ps. „Romuald”, Stanisław Markowski ps. „Lubicz”, Jan Radkowski ps. „Kula”, Andrzej Sielużycki, Zbigniew Oraczewski ps. „Kogut”, Leonard Borowiak ps. „Niktowicz”. Wszyscy ustawieni byli w szeregu. Rotę przysięgi odczytywał Mieczysław Teodorczyk ps. „Blacharz”. Po nim kolejno powtarzał ją każdy z nowych żołnierzy, „Blacharz” ścisnął mu dłoń i całował w policzek. Wiosną 1943 r. nastąpiło w Milanówku scalenie NOW z AK.

10. Centralna Doświadczalna Stacja Jedwabnicza, ul. Brzozowa 1

CDSJ dzięki wielkiemu zaangażowaniu jej właścicieli Stanisławy i Henryka Witaczków odegrała ważną rolę w czasie wojny. Dała zatrudnienie, zwłaszcza młodzieży, chroniąc przed wywózką na przymusowe roboty. Za przyzwoleniem Witaczków w podziemiach laboratorium ZDSJ inż. Miron Krasnodębski rozpoczął na dużą skalę produkcję spłonek do zapalników w granatach tzw. piorunian rtęci. Obudowę granatów stanowiła puszką po środku do czyszczenia metalu „Sidolu”, co sprawiło, że nazwano je „sidolówkami”. Po Powstaniu w halach fabrycznych Stacji Jedwabniczej przyjęto ewakuowany z W-wy dom sierot ks. Baudouina, łącznie ok. 400 dzieci, ok. 140 pracowników i zapewniono opiekę lekarską, wyżywienie i odzież. Po ośmiu tygodniach przewieziono wszystkich do Krakowa.

Pierwsze budynki CDSJ oddano do użytku w 1930 r. Rozbudowa trwała do 1945 r.

11. Willa „Sławka” (powszechnie zwana od nazwiska właściciela Domem Piekarskiego), ul. Piłsudskiego 33

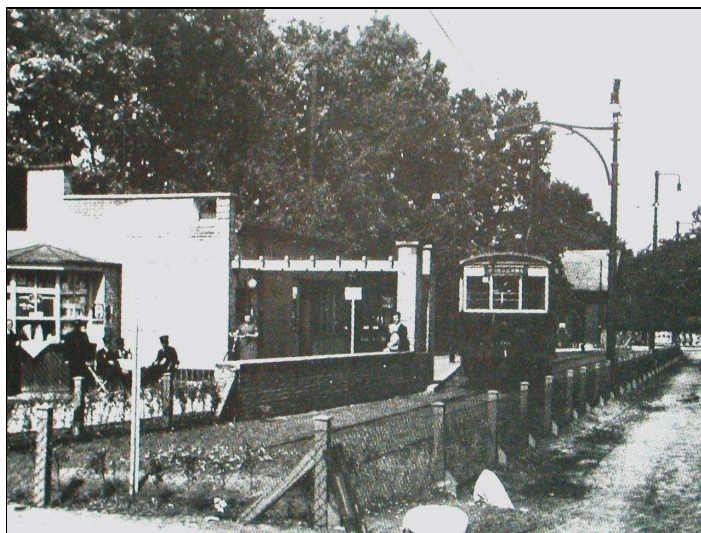
Dom należał do rodziny Piekarskich, która był zaangażowana w pracę konspiracyjną AK i Szarych Szeregów. Po Powstaniu, korytarze budynku służyły za przejściowe miejsce schronienia dla uciekinierów z Warszawy i osób, którym udało się wydostać z obozu przejściowego w Pruszkowie Dulag 121. W przyległym do budynku kinie „Oaza” utworzono przejściowy szpital. Willę wybudowano w 1928 r., kino w 1932 r.

12. Poczekalnie: końcowego przystanku EKD i stacji PKP, ul. Warszawska 36

Znajdował się tu dworcowy punkt przyjmowania rannych przewożonych z Warszawy i Pruszkowa, zorganizowany przez dr. Franciszka Bohdanowicza, którego w pracy wspierały siostry PCK. Wyżywienie dla rannych i personelu dostarczały RGO, PCK, kwatermistrzostwo AK i ludność Milanówka.

13. Szkoła Powszechna im. ks. P. Skargi nr 1, ul. Królewska 69

W okresie okupacji znajdował się tu zorganizowany przez Ludwika Starościaka punkt tajnego nauczania, w którego prowadzeniu uczestniczyli prawie wszyscy przedwojenni nauczyciele. Po Powstaniu umieszczono tu filię szpitala klinicznego „Dzieciątka Jezus” (druga filia w willi „Kresy”), którego główna siedziba znajdowała się w willi „Bożenka” przy ul. Spacerowej 3.

Na szlaku możecie Państwo zobaczyć dodatkowo następujące wille:

a. Willa „Zorza” - ul. Leśna 2 (róg z ul. Fiderkiewicza)

Przez pewien czas po upadku Powstania Warszawskiego znajdowała się tu kwatera ostatniego Komendanta Głównego Armii Krajowej, gen. Leopolda Okulickiego "Niedźwiadka". W miejscu tym odbywały się liczne spotkania i narady konspiracyjne, m.in.

z udziałem polityków przebywających wówczas na terenie "Małego Londynu". Budynek ten został wzniesiony w 1930 r.

b. Willa „Aleksandrówka”, ul. Warszawska 16 (róg ul. Prostej 2) (budynek nie istnieje)

Punkt kolportażu prasy i wydawnictw konspiracyjnych.

Po Powstaniu w willi znalazło schronienie kilkudziesięciu uciekinierów z W-wy. Przez kilka dni nocował tu Delegat Rządu RP na Kraj Jan Stanisław Jankowski. Mieszkająca w tym domu właścicielka zakładu fotograficznego Felicja Witkowska wraz z dziećmi Anielą i Ryszardem otrzymała w 1993 r. medal „Sprawiedliwy wśród narodów świata” za udzielanie pomocy Żydom. W ich mieszkaniu mieściła się Komórka „Foto” AK, prowadzona przez dziennikarza i szefa szkolenia fotoreporterów VI Oddziału KG AK, Wacława Żdzarskiego przy współpracy Felicji i Ryszarda Witkowskich.

Willę wybudowano w 1911 r.

c. Willa „Gloria”, ul. Warszawska 14 (budynek w trakcie przebudowy)

1 października 1944 r. ulokowano w willi oddziały chirurgiczny i chorób wewnętrznych warszawskiego szpitala przy Skarpie (dawniej PCK), po ewakuacji z W-wy wraz z personelem i ok. stu rannymi. Warunki pracy lekarzy, pielęgniarek i personelu pomocniczego były nader ciężkie, wyżywienie głodowe, praca dzień i noc, nikt nie otrzymywał żadnego wynagrodzenia. Miejskowa ludność doceniając poświęcenie i nadludzki wysiłek personelu spieszyła potrzebującym z pomocą, biorąc na swoje barki zaopatrzenie w żywność.

Łącznie we wszystkich dziesięciu szpitalach przeniesionych z W-wy do Milanówka udzielono pomocy ok. 1500-2000 chorym i

rannym.

Na frontonie tablica upamiętniająca funkcjonowanie w niej przeniesionego po Powstaniu warszawskiego szpitala PCK.

Willę wybudowano w 1929 r.

d. Willa „Emiliówka”, ul. Warszawska 3

Mieścił się tu punkt dystrybucji prasy podziemnej oraz redakcja wydawanej przez Janusza Bienia i Leonarda Borowiaka (AK) od sierpnia 1944 do stycznia 1945 r. codziennej gazetki „Tu mówi Londyn!” (podtytuł: „Wieczorne Pismo Codzienne”). Gazetka, zawierająca aktualności o walkach na frontach II wojny światowej (głównie z nasyłków Radia BBC) uzupełnione o wiadomości lokalne, była rozprowadzana na terenie Milanówka oraz we wszystkich miejscowościach wzdłuż kolejki EKD od Grodziska Maz. po Włochy.

W willi była też „skrytka” zagranicznej łączności „Zagrody” (ZWZ-AK) prowadzona przez kurierkę Elżbietę Warzycką-Kowza ps. „Elżunia”, skąd dokumenty były przewożone do innych miejscowości. Po rozwiązaniu AK „Elżunia” wstąpiła do organizacji Wolność i Niepodległość (WiN). Po aresztowaniu w 1947 r. została skazana na 7-letnią karę więzienia, którą odbyła w całości.

Willę wybudowano w 1905 r.

e. Willa „Miecin”, ul. Piłsudskiego 22

W październiku 1944 r. w nieistniejącej już w tym domu na parterze restauracji Wacława Drzewicza odbyło się pierwsze spotkanie desygnowanego na stanowisko Komendanta Głównego AK, gen. Leopolda Okulickiego z przebywającymi w Milanówku władzami Polskiego Państwa Podziemnego. W listopadzie i grudniu gen. Okulicki (który kwaterował w Częstochowie) często bywał w Milanówku, w czasie swoich wizyt zatrzymywał się w willi „Stefania” w mieszkaniu państwa Małcużyńskich.

Willę wybudowano w 1931 r.

f. Willa „Księżanka”, ul. Warszawska 52

Po Powstaniu utworzono w willi żłobek, w którym znalazło schronienie ok. 120 dzieci; placówkę obsługiwało ok. 40 osób

personelu.

Willę wybudowano w 1912 r.

g. Willa „Kaprys”, ul. Piłsudskiego 31

W czasie wojny w willi zorganizowano schronisko dla wysiedleńców. Okresowo przebywało tam do 200 osób.

Willę wybudowano w 1900 r.

h. Dom Hellerów, ul. Inżynierska 21 (budynek w stanie rozpadu)

Siedziba dowódcy 32 plutonu AK Stefana Hellera ps „Sokół”. Od 1942 r. był on zarazem szefem Referatu VI Biura Informacji i Propagandy (BIP) Podokręgu Zachodniego. W willi znajdował się nasłuch radiowy, odbywały się narady dowództwa „Mielizny” i obwodu „Bażant” oraz kilkakrotnie Głównej Rady Jedności Narodowej i Krajowej Rady Ministrów. Heller był ostatnim komendantem ośrodka „Mielizna” AK do 19.01.1945 r., kiedy po wkroczeniu wojsk sowieckich do Milanówka rozwiązał struktury AK.

i. Willa „Sówka”, ul. Piotra Skargi 4 (budynek nie istnieje)

Willa już nie istnieje, ale należy o niej wspomnieć, gdyż odegrała dużą rolę w czasie wojny. Było to miejsce konspiracyjnych spotkań członków AK, willa dała schronienie kilkudziesięciu uchodźcom po Powstaniu, również Żydom – za co w 2007 r. Instytut Yad-Vashem przyznał pośmiertnie właścicielowi willi Hjalmarowi Ugglą (1908-83) i jego żonie Ludwice medal „Sprawiedliwy wśród narodów świata”. Ugglą, jako osoba pochodzenia szwedzkiego, miał pozwolenie Niemców na posiadanie radia, z którego korzystał miejscowy nasłuch AK (sam Ugglą od 1940 r. był w 32 plutonie AK). Dzięki doskonałej znajomości jęz. niemieckiego i zatrudnieniu w Centralnej Doświadczalnej Stacji Jedwabniczej uratował z rąk Gestapo ok. 200 mieszkańców Milanówka.

Willę wybudowano w 1905 r.

j. Willa "Ostoja" - ul. Grabowa 4

Willa „Ostoja” przy ul. Grabowej 4 to kolejne ważne – i jak dotąd zupełnie nieznanne – miejsce na konspiracyjnej mapie „Małego Londynu”. Jak twierdzi jeden z jej dawnych mieszkańców, obecny budynek już tylko w niewielkim stopniu przypomina ten sprzed wielu lat, w którym niegdyś na krótko gościła elita polskiego podziemia. Podczas wojny ukrywano tu Żydów, podobnie zresztą jak wielu innych miejscach na terenie Milanówka, co w tym konkretnym przypadku było zasługą rodziny Sipayłłów. U schyłku okupacji niemieckiej i zaraz po zajęciu Milanówka przez wojska sowieckie przebywał tu znany piłsudczyk Henryk Józewski. W jednym z pomieszczeń na piętrze spotykał się on z ostatnim dowódcą Armii Krajowej, gen. Leopoldem Okulickim, na krótko przed jego aresztowaniem przez NKWD. Potem w tych samych progach czasowo przebywał płk Jan Rzepecki, następca Okulickiego na stanowisku komendanta organizacji „Nie”, późniejszy komendant Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj, wreszcie prezes Zarządu Głównego Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”. W 1945 r. dochodziło w „Ostoi” do licznych spotkań konspiracyjnych, w których uczestniczyli podkomendni Rzepeckiego, m.in. Kazimierz Moczarski, autor głośnych „Rozmów z katem”.

*

Dzisiaj, po upływie wielu lat trudno uwierzyć, że kiedy jesienią 1944 roku dogorywało Powstanie Warszawskie, kiedy wciąż jeszcze trwała wojna, mimo braku elementarnych środków medycznych i niedostatku żywności, w nader skromnych warunkach, udało się w Milanówku stworzyć warunki do doraźnego zakwaterowania tysięcy uciekinierów z Warszawy, przyjęcia wielu ewakuowanych szpitali warszawskich i 400-osobowego stołecznego sierocińca im. ks. Baudouina. Była to zasługa wielu ofiarnych lekarzy i pielęgniarek przybyłych do Milanówka z Warszawy wraz ze swoimi podopiecznymi, jak również wielka determinacja i wola udzielenia pomocy ze strony mieszkańców naszego miasta i setek ludzi dobrej woli z okolicznych gospodarstw chłopskich i ziemian, którzy pospieszyli z pomocą dostarczając żywność, zdobywając środki opatrunkowe i lekarstwa. Wielką rolę w zapewnieniu sprawnego funkcjonowania miejscowości odegrali również żołnierze AK z „Mielizny”, harcerze z Szarych Szeregów oraz dziewczęta - harcerki z konspiracyjnych zastępów.

Warunki pracy lekarzy, pielęgniarek i personelu pomocniczego były bardzo ciężkie. Praca trwała bez przerwy dzień i noc, wyżywienie głodowe, nikt nie otrzymywał żadnego wynagrodzenia. Była to wielka spontaniczna walka o ratowanie chorych i rannych. Spacerując po dawnym „Małym Londynie” zachowajmy w pamięci trud tamtych dni, poświęcenie i wysiłek lekarzy, pielęgniarek oraz miejscowej ludności.

Przypisy:

- 7. A. Bień, "Bóg wyżej - dom dalej 1939-1949", Warszawa 1991
- 8. "Proces szesnastu. Dokumenty NKWD", Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa 1995, s. 7

Bibliografia publikacji nt. wydarzeń z czasów II wojny światowej w Milanówku:

- Andrzej Stawarz, dr (red.); A. Góralski, A. Kołodziejczyk, A. Stawarz, R. Turkowski „Zarys dziejów Milanówka”, wyd. Urząd Miasta Milanówek 1995
- Tadeusz Sowiński „Jedwabna konspiracja”, Burchard edition, W-wa 1998
- Andrzej Pettyn „Kiedy Milanówek był stolicą...”, Milanówek SIT 2000
- Andrzej Pettyn „Milanówek - Mały Londyn”, TMM 2004
- Andrzej Pettyn „Milanówek - miejsce magiczne”, TMM 2005
- Zofia Żuławska „Parafia św. Jadwigi w Milanówku”, TMM 1998